

Қоңырбекова Т.,¹ Сапарходжаева Нұргүл²

¹PhD, аға оқытушы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: tolkyn.kaznu.kz@gmail.com;

²PhD, аға оқытушы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ.

E-mail: nurgul.saparkhojayeva@gmail.com, 87019852499

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЕПТІК ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ ВАРИАНТ ТҮЗУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Мақалада қазақ тіліндегі септік жалғауларының вариант түзу ерекшелігі қарастырылады. Қазақ тіліндегі септік жалғаулары бірінің орнынан бірі қолданылғанымен, олардың сөйлем ішіндегі грамматикалық мағынасы тең дәрежеде болатындығын олардың функционалдық қызметімен байланыстыруға болады. Нәтижесінде қазіргі қазақ тілінде көп кездесетін септік жалғауларының септелуінен түзілетін синтаксистік варианттар жасалады. Қазақ тіліндегі септік жалғауларының вариант болып жұмсалыу ерекшеліктерін ғалымдар норма тұрғысынан қарастырғандығы баян етіледі, септік жалғауының өзгерісінен, я түсіп қалуынан да синтаксистік варианттар түзілетіндігі зерттеушілердің пікірлері арқылы тұжырымдалады. Бұл құбылыс септік жалғауларының өзара алмастырылып жұмсалыуынан көрініс табатындығы, бұл тіркестердің грамматикалық қызметі бірдей болғанымен, семантикасында айырмашылықтардың болатындығы, бірінші тіркестен динамикалық күйі айқындалса, екінші тіркесте статикалық күйдің, қалып мәні басымдығы жан-жақты қарастырылады. Септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің қолданылып, сол арқылы вариант сөздер тудыру тәсілі нақты мысалдар арқылы айқындалады. Қазақ тілінде бар мұндай құбылыстың көбіне көркем шығармалардан көп кездестіруге болатындығы айтылады.

Түйін сөздер: қазақ тілі, септік жалғаулары, синтаксистік вариант, грамматика, грамматикалық мағына, вариант сөздер тудыру тәсілі, норма, т.б.

Қоңырбекова Т.¹ Сапарходжаева Нургуль²

¹PhD, ст. преподаватель

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

E-mail: tolkyn.kaznu.kz@gmail.com; тел

²PhD, ст. преподаватель

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы

E-mail: nurgul.saparkhojayeva@gmail.com, 87019852499

Особенности образования вариантов падежных окончаний в казахском языке

В статье рассматриваются особенности образования вариантов падежных окончаний в казахском языке. Несмотря на то, что падежные окончания могут использоваться взаимозаменяемо, можно связать их функциональные особенности при одинаковой степени грамматического значения в предложении. В результате образуются синтаксические варианты, которые приводят к спряжению часто встречающихся падежных окончаний в современном казахском языке. Рассматриваются особенности использования варианта и изменений падежных окончаний, так же как их опущение и образование синтаксических вариантов на основе мнений исследователей в казахском языке с точки зрения научных норм. Это явление проявляется взаимно при использовании падежных окончаний, хотя грамматическая функция этих сочетаний одинакова, но

имеется семантическая разница: с одной стороны, проявляется динамическое состояние, а с другой – статическое состояние и его значение рассматриваются со всех сторон. Падежные окончания используются одни вместо других и рассматриваются примеры вариантов образования слов при помощи этого метода. Также авторы утверждают, что такое явление часто встречается в художественных произведениях на казахском языке.

Ключевые слова: казахский язык, падежные окончания, синтаксический вариант, грамматика, грамматическое значение, способ образования вариантов слов, норма и т.д.

Konyrbekova T.,¹ Saparkhodzhaeva Nurgul²

¹PhD doctor, Senior Lecturer
Al-Farabi Kazakh national university
Kazakhstan, Almaty
E-mail: tolkyn.kaznu.kz@gmail.com;

²PhD doctor, Senior Lecturer
Al-Farabi Kazakh national university
Kazakhstan, Almaty
E-mail: nurgul.saparkhojayeva@gmail.com, 87019852499

Features of the format on of variants of case endings in the Kazakh language

The article considers features of the formation of variants of case endings in the Kazakh language. In spite of the fact that the case endings can be used interchangeably one can link their functions with the same degree of grammatical meaning in the sentence. As a result, syntactic variants are formed that lead to conjugation of frequently appearing case endings in modern Kazakh language. The peculiarities of using the variant and changes in case endings as well as their omission and the formation of syntactic variants based on the opinions of the researchers in the Kazakh language from the point of view of scientific norms are considered. This phenomenon manifests itself in the case of case endings although grammatical function of these combinations is the same, but there is a semantic difference on the other hand, a dynamic state is manifested, on the other, the static state and its significance are viewed from all sides. Case endings are used alone instead of others and examples of word formation options are considered using this method. Also, authors argue that this phenomenon is often found in works of art in Kazakh language.

Key words: Kazakh language, case endings, syntactic variant, grammar, grammatical meaning, method of word derivation, norm and etc.

Кіріспе

Септіктер бір есімнің екінші есімге қатысын немесе есімнің етістікке қатысын білдіреді. Септік жалғаулары (категориясы) зат пен оның іс-әрекеті (қимылы), я зат пен заттың (сынның) арасындағы субъектілік, объектілік, меншіктілік-қатыстық, мекендік-мезгілдік, көлемдік, амалдық-құралдық, себеп-мақсаттық сияқты қатынастарды білдіріп, заттық мән үстеп тұратын түрлену тұлғасы [1, 75]. Көркем шығармалардан, ауызкі сөйлеу тілінен септік жалғауларының бірінің орнына бірінің жұмсалып, вариант түзу ерекшелігін жиі кездестіруге болады.

Атау септігінің синтаксистік вариант түзу сипаты. Атау септігі зат есімнің түбір тұлғасына ұқсас болғанымен, өз алдына бөлек грамматикалық тұлға. Атау септігі септелудің парадигмалық жүйесіндегі түрленуші, нөлдік тұлға. «Атау септігі – септіктердің ішінде ешбір қосымша қабылдамай, септеуге алынған сөзді сол даяр қалпында танытады. Осы себептен де атау септігіндегі сөз басқа септіктегі сөзбен

орнын сирек алмастырады да, атау септігіндегі сөз шылау, көмекші есім, көмекші етістікпен тіркесіп, жиі қолданылады. Атау тұлғадағы сөзбен тіркесіп, объектілік қатынасты білдіретін шылаулар: *туралы, турасында, жайында (жайынан), жөнінде, сондай-ақ жағы, маңы көмекші есімдері, т.б.*». Тілші ғалымдардың пікіріне сүйенсек, *туралы, турасында, жайында (жайынан), жөнінде* шылаулары әрқашан объектілік қатынаста жұмсалады. Туралы шылауының қолданылу аясы өте кең, ол барлық стильде, әдебиеттің барлық жанрында кездеседі, ал турасында ауызекі сөйлеу стиліне, көркем шығармадағы кейіпкерлер тілі мен диалектіге тән екен. «Грамматикалық қызметі жағынан *жай, жөнінде, жағы, маңы* шылаулары мен көмекші есімдері *туралы* шылауына тепе-тең вариант болып жұмсалады. Ал *жағы, маңы* көмекші есімдерінің негізгі қызметі мекендікті білдіру және де ол осы мақсатта ілік септігіндегі сөзбен келуі мүмкін. Мысалы: *қаланың маңы – қала маңы, қаланың жаны – қала жаны, орманның маңы – орман маңы, малдың қорасы – мал қорасы*» [2].

Қазақ тілінде септік жалғауларының вариант болып жұмсалып ерекшеліктерін ғалымдар норма тұрғысынан қарастырған. Бұл туралы пікірлерді М. Балақаев, К. Аханов, Р. Әмір, Т. Сайрамбаев, М. Серғалиев сынды тілші ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады. Зерттеушілердің пікірінше, «бір септіктің орнына екінші бір септіктің қолданылуы, негізінен, тарихи дамудың ішкі заңдылықтарының әр түрлілігімен, контекстегі өзіне қатысты мүшелердің сол дәуірге тән қолданылу ерекшелігі мен семантикалық айырмашылықтарының болуымен түсіндіріледі. Сонымен қатар барыс, шығыс, көмектес септіктердің себептік қатынасты білдіруде синонимдес болып келетіні, кейбірінің жарыспа тұлғалардың қатарына жататыны сөз болады» [2].

Септік жалғауының өзгерісінен я түсіп қалуынан да синтаксистік варианттар түзіледі екен. Бұл құбылыс септік жалғауларының ішінде көбіне барыс септік пен көмектес септіктің өзара алмастырылып жұмсалудан көрініс табады. «Көп жағдайда бұл екі септіктің қатар келетін тұсы *жолықты, кездесті, кешікті, байланысты* сияқты етістіктермен тіркесімінде айқын көрінеді. Аталған етістіктер басыңқы компоненттер қызметін атқарып, қимылдың мақсаттылығын білдірсе, көмектес септік жалғауын керек етеді. Ал, қимыл, іс кездейсоқтықты танытса, барыс септік жалғауында тұрады. Мысалы: *мұғалімге жолықты – мұғаліммен жолықты, бастыққа жолыққан – бастықпен жолыққан, батырға кездесті – батырмен кездесті*. Осындағы *жолықты* етістігімен объектілік тіркес жасайтын сөздің барыс септік және көмектес септік жалғауларын қабылдауы осы септіктерге тән көмектестік бағыт мағыналарын негіз қылып алуға байланысты» [3, 11].

Негізгі бөлім

Қазақ тілінде қал көмекші етістігімен келетін және *тік, тоқта, ти, ұр* сияқты қимылды білдіретін етістіктер барыс септігі мен шығыс септігін бірдей меңгереді. Мәселен, *көзіне тиді – көзінен тиді* сияқты дене мүшесінің атауымен тіркескен жағдайда барыс, табыс септікті қатар меңгеріп, ал толық дене атауы болған жағдайда бір ғана септікті, не барыс септікті, не табыс септікті меңгеріп байланысқа түсе алады. Сол сияқты *үйіне қонақ етті – үйінде қонақ етті* сөз тіркестерінде септік жалғауларының грамматикалық қызметі бірдей, бірақ семантикасынан сәл де болса айырмашылықты байқауға болады.

Тілдің синтаксистік жүйесінің даму барысында меңгеріле байланысқан сөз тіркестер

құрамында өзгерістер болатыны туралы кезінде зерттеушілер өз еңбектерінде атап өткен болатын. Олар қазіргі орыс тіліндегі синтаксистік варианттылықтың пайда болуы мен меңгерудегі қайта құру себептеріне мыналарды жатқызады:

– келтірілген сәйкес формалар мен тілдік бірліктердің мазмұны;

– мағыналық және формальды-құрылымдық аналогия;

– сөз тіркесінің басты компонентінің семантикалық қайта құрылуы;

– меңгеру формаларының негізге әсері;

– стандартталған сөз блоктардың пайда болуы, бұл сөз тіркестері құрамының қайтадан ажырауына және дәстүрлі синтаксистік байланыстардың бұзылуына әкеп соғады [4, 163]. Зерттеушілер мұндай құбылысты қазақ тіліндегі норма мәселесімен тығыз бірлікте қарастыруды жөн санайды. Зерттеушілердің пайымдауынша, меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестеріндегі варианттылықтың болуына тілдің дамуы мен сыртқы және тіл жүйесіндегі ішкі факторлар себеп болатындығы қарастырылған.

Ойтолқы

Меңгеру амалы арқылы синтаксистік вариант түзетін септіктің бірі – *табыс септігі*. Табыс септігі қимылдың, әрекеттің тура бағытын көрсетіп, тура объектінің болуын қажет етеді. Табыс септік жалғауы өзі жалғанған сөздерді тек етістіктермен қиюластырып, қимыл әрекеттің тікелей бағытталған объектісін көрсетеді де, сөйлемде тура толықтауыш қызметін атқарады. Мұндай жағдайда тура толықтауыш етістіктің жетегінде айтылып, өзі тіркескен сөзге мағыналық және тұлғалық жағынан да түгелдей тәуелді болады. Жалпы алғанда адамның еңбек қимылымен, іс-әрекетімен байланысты етістіктер сөздердің табыс жалғауында тұруын қажет етеді, ал кісінің көңіл-күйін, қозғалыс-әрекетін, қалпын білдіретін етістіктер, әдетте, сөздердің барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауларында келуін талап етеді. Табыс септіктегі сөзді меңгеріп тіркес құрайтын сабақты етістіктер *теледидарды қарады – теледидар қарады, хатты оқыды – хат оқыды*. Сабақты етістік табыс септігінің қатысы арқылы жасалады. Кейде табыс септігі түсіріліп айтылады: *кітап оқыдым – кітапты оқыдым*. Табыс септіктегі сөз бен оны меңгеріп тұрған етістік арасына сөз түссе, табыс септігінің қосымшасы түсірілмейді: *жеміс сатып алдым – жемісті кеше сатып алдым*.

Меңгеру амалы арқылы құрылған басқа етістікті сөз тіркестері тура объектілік қатынасқа түсетін сөздің табыс, шығыс септік формаларында меңгеріліп вариант түзеді. Мысалы: *кітабын алды – кітап алды, кітапты оқыды, кітап оқыды*. Ал нысанаға алған объектіні нақты қамтымай, шамалап айту қажет болған жағдайда, бағыныңқы сөз шығыс септік тұлғасында меңгеріледі: *сусыннан ішті – сусынды ішті, қолынан қысты – қолын қысты*, т.б.

Септік жалғауларының вариант түзу ерекшеліктері жөнінде профессор Р. Әмір өз еңбектерінде олардың тіркесу заңдылықтарына семантикалық, грамматикалық қатынасының да әсер ететіндігін айтады, мысал ретінде *ұрысты* сөзінің табыс және барыс септігіндегі сөздерді *баланы ұрысты – балаға ұрысты* меңгеруін келтіреді. Психикалық күйге байланысты айтылатын ренжу, сүйсіну етістіктерімен байланыста қарап (*балаға ренжіді, егіске сүйсінді*), осы көпшілік сөзге еліктеп (аналогия заңы бойынша), *ұрысты* сөзі тура объектіні жанама объект ретінде (барыс септікте) меңгеретінін айтады. Сонда *ұрысты* сөзі аналогияның салдарынан бір мағыналық қатынасты екі түрлі тіркес құрап білдіреді деген қорытынды жасайды [5, 47].

Ілік, барыс септікті сөздердің де өзара вариант түзу ерекшеліктерін жиі кездестіруге болады. Ілік септігі меншіктілікті, иеленуді, қатыстықты білдіреді. Профессор С. Исаев ілік септігінің қосымшасы жалғанғанда пайда болатын меншіктілік мағынаның бірнеше түрін атап көрсетеді:

а) туыстық қарым-қатынас және меншіктілік: *әкемнің үйі, менің Отаным, баланың әкесі, әкенің баласы*;

ә) органикалық, табиғи меншіктілік: *сүттің қаймағы, шоқтың шаласы, жусанның иісі, мұнайдың қалдығы*, т.б.;

б) бүтіннің бөлшегі: *екінің бірі, кітаптың жартысы, үйдің жартысы*;

в) сапалық меншіктілік, бір қасиетінің ерекшелігі: *қыздың сұлуы, иттің алғыры, жомарттың жомарты, сараңның сараңы, қызықтың қызығы*, т.б. [1].

Жасырын жалғаулы ілік септікті қатынастағы сөз тіркестері көбінесе терминдерді, тұрақты тіркестерді жасауға қатысады. Ілік септігі мен барыс септігі көп жағдайда жалғауларының жасырын келу ерекшеліктерімен вариант түзе алады. Мысалы: *мектептің оқушылары – мектеп оқушылары, баланың бақшасы, – бала бақшасы, сағанға дейін – саған дейін, оғанға дейін, оған дейін, бойға жету – бой жету*, т.б.

С. Исаев барыс септігі жанама объекті мен іс-қимылдың бағытын, бағдарын, аяқталар тұсын, қимылдың мақсатын, не үшін жасалғанын (*көруге барды*), сындық қатыстылықты (*малға бай, сөзге шебер*) білдіретінін айтады. Барыс септігінің түсіріліп қолданылатын жағдайлары болады: *Апам кеше қала кетті. Кеше көршінің қызы Алматы кетті*, т.б. Тарихи түрі: *бой жету – бойға жету, ер жету – ерге жету*, т.б. Барыс септігі тұлғасының *жету* етістігімен тіркескенде меңгеріле байланысып, барыс септігі тұлғасы толық сақталады: *мемлекеттілікке жету, арманына жету, дегеніне жету*. Өзге де етістіктермен тіркескенде барыс септігі толық формасын сақтайды: *шетке кету* [1]. Барыс септікті тұлғалардың көбі адвербиалданып, үстеуге айналып кеткен деген болжам бар: *алға, артқа, кешке, бас-басына, алды-артына, жатқа, жоққа, күніне, өз алдына*, т.б.

Шығыстың табыс, жатыс, көмектес септіктерінің орнында жүруі қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілінде де, халық тілінің жергілікті ерекшеліктерінде де кездесіп отырады [6]. Зерттеушілердің пікірінше, шығыс септік жалғауы мен жатыс септік жалғауының алмасып жұмсалуынан құралған варианттардың мағыналары сырттай қарағанда мекендік қатынастағы сөз тіркестеріне ұқсайды. Оны басыңқы сыңарлары *байқалу, көріну, ұшырасу, табылу, кездесу, орын беру* сияқты жеке етістіктер мен етістікті тіркесті болып келетін құрылымдардан байқауға болады екен. Олардың пікірінше, объектілік қатынастағы сөз тіркестері орын, мекендік қатынасты көрсетпейді, белгілі бір заттың бөлшегіндегі, бетіндегі, ішіндегі деген сияқты объектіні білдіреді. Мысалы: *сай табанында кездесті – сай табанынан кездесті, қияда ұшырасты – қиядан ұшырасты, даласында бастау алды – даласынан бастау алды, жолда ұшырасты – жолдан ұшырасты* деп ауыстырылып айтылып вариант болып та жұмсалады [2].

Қорытынды

Қазақ тілінде кездесетін септік жалғауларының вариант түзу ерекшеліктерінен мағыналық ұқсастықты байқауға болады, ал тұлғалық ерекшеліктерінен айырмашылықтарды аңғарамыз. Септік жалғауларының мұндай ерекшелігі өзге тілді аудиторияда септік жалғауларының қызметін меңгертуде қиындық тудыраы сөзсіз. Дегенмен септік жалғауларының бірінің орнына екіншісінің қолданылып, сол арқылы вариант сөздер тудыру тәсілі қазақ тілінде бар құбы-

лыс. Мұндай жағдайда олар бірінің орнына бірі қолданылғанымен, олардың сөйлем ішіндегі грамматикалық мағынасы тең дәрежеде

болады. Нәтижесінде қазіргі қазақ тілінде көп кездесетін септік жалғауларының септелуінен түзілетін синтаксистік варианттар жасалады.

Әдебиеттер

- 1 Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1998. – 75 б.
- 2 Чалтыкенова Л.А. Септік, жіктік және тәуелдік жалғауының өзгеруінен жасалған синтаксистік варианттар // «Түркі әлемі: Тіл, қоғам, мәдениет» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2009. – 367-370 бб.
- 3 Қордабаев Т. Сөз және оның мағыналары// Қазақ тілі мен әдебиеті. – № 1. – 1958.
- 4 Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. – Л., 1971.
- 5 Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алматы, 1972.
- 6 Сарыбаев Ш.К. Вопросы о нормализации дублетных вариантов в казахском литературном языке//Вопросы казахского и уйгурского языкознания, труды института языкознания. – Алматы, 1963.

References

- 1 Isaev S. Kazirgi kazkah tili . – Almaty, 1998. - 75-b.
- 2 Chaltykenova L.A. Septik, zhiktik zhane taueldik zhalgauining ozgeruinen zhasalghan sintaksistik varianttar // «Turki alemi: Til, kogam, madeniet» atti halikaralik gilimi-teorialik konferntsia materialdari. – Almati, 2009. – 367-370 bb.
- 3 Kordabaev T. Soz zhane oning maginalari // Kazakh tili men adebieti. – № 1. – 1958.
- 4 Gorbachevich K.S. Izmemenie norm russkogo literaturnogo iazika. – L., 1971.
- 5 Amirov R. Osobennosti syntaksisa kazakhskoi razgovornoj rechi. – Almaty, 1972.
- 6 Saribaev Sh.K. Voprosi o normalizatsii dubletnich variantov v kazakhskom literaturnom iazike // Voprosi kazakhskogo I uigurskogo iazikoznania, trudi institute iazikoznania.– Almaty, 1963.